

KONRAD WNEK

PRZEMIANY DEMOGRAFICZNE WE LWOWIE W LATACH 1829–1938

W historiografii wielu miast, w tym także Lwowa, brak jest opracowań dotyczących zagadnień demograficznych bądź też są one traktowane marginalnie. O ile istnieją wystarczająco szczegółowe omówienia zagadnień ludnościowych traktujące o regionach lub całych państwach, przybierające kształty sporych rozmiarów monografii, to w wypadku historii miast problematyka demograficzna znajduje się często poza zainteresowaniem badaczy.

W celu uzupełnienia wspomnianych wyżej braków w zakresie historiografii Lwowa, w Instytucie Historii UJ został rozpoczęty cykl prac nad demografią i historią społeczną tego miasta¹. Poniższy artykuł przedstawia wyniki analizy zagadnienia transformacji demograficznej we Lwowie w latach 1829–1938. Taki zakres czasowy analizy został podyktowany z jednej strony istniejącym materiałem źródłowym, który pozwala rozpocząć badania od 1829 roku, a z drugiej wybuchem II wojny światowej, która całkowicie zmieniła demograficzny obraz miasta.

Podstawę źródłową do niniejszych rozważań stanowiły wyłącznie materiały publikowane, ponieważ kwerenda archiwalna zakończyła się niepowodzeniem. Wydaje się, że źródła o kapitalnym znaczeniu dla badań demograficznych, jakimi są spisy ludności, w wypadku Lwowa uległy zniszczeniu, wywiezieniu lub wybrakowaniu. Autor mimo poszukiwań w Centralnym Historycznym Archiwum Ukrainy we Lwowie nie odnalazł kart spisów ludności z lat 1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1921 i 1931 roku. W takim wypadku pozostało oprzeć się na materiałach publikowanych, gdyż prowadzenie badań metodą rekonstrukcji rodzin w stosunku do tak dużego miasta w epoce wysokiej ruchliwości społecznej jest nie dość, że zadaniem trudnym, to najprawdopodobniej w ogóle niemożliwym do zrealizowania. Rekonstrukcja rodzin jest bowiem wykonalna jedynie wówczas, gdy poziom migracji jest stosunkowo niewielki i można prześledzić losy kilku pokoleń na tym samym terytorium. Ponadto wydaje się, że pu-

¹ Zostały one zapoczątkowane przez prof. Helenę Madurowicz-Urbańską jeszcze w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku; niestety do tej pory większość wyników nie została opublikowana drukiem. W zakresie demografii historycznej w ostatnim czasie ukazała się praca podsumowująca część wyników badań: K. Wnek, L.A. Zyblikiewicz, E. Callahan, *Ludność nowoczesnego Lwowa w latach 1857–1938*, Kraków 2006.

blikowane materiały dotyczące Lwowa są wystarczające do prześledzenia kwestii transformacji demograficznej.

Podstawę analizy stanowiły dwie publikacje periodyczne Miejskiego Biura Statystycznego we Lwowie: *Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie i Lwów w cyfrach*, będące kopalnią wiedzy o stanie miasta od drugiej połowy XIX wieku do 1939 roku². Wykorzystano również bardzo istotne publikacje: *Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772–1914* Stanisława Hoszowskiego³ i *Ludność Lwowa w pierwszej ćwierci XX w.* Stanisława Pazyry⁴. Dane zamieszczone w źródłach w większości pokrywają się lub, poza nielicznymi wyjątkami, są bardzo do siebie zbliżone. W wypadku rozbieżności w źródłach za podstawę przyjęto dane pochodzące bezpośrednio z *Wiadomości statystycznych...* lub *Lwowa w cyfrach*. Niestety w źródłach pojawiają się czasem luki. Brak jest zupełnie danych co do liczby ludności w latach 1851–1856. Dane dotyczące śmiertelności według płci występują tylko w latach 1857–1887, a później pojawiają się jedynie w latach spisowych; zgony z podziałem na wyznania daje się ustalić jedynie dla lat spisowych. Mimo wspomnianych ograniczeń, pozwalają one na prześledzenie w czasie i wyodrębnienie bardzo interesujących tendencji w zakresie zmian demograficznych.

Zarówno sama teoria transformacji demograficznej, jak i jej weryfikacja przeprowadzonymi badaniami nad zaludnieniem są dobrze udokumentowane⁵. Jednak autorzy tych opracowań skupiają się przede wszystkim na przejściu demograficznym w danym kraju, rozważając, jak dalece jest on odmienny od klasycznego przykładu angielskiego, francuskiego czy niemieckiego; jakie są między nimi podobieństwa i różnice, jakie parametry demograficzne były tożsame, a jakie pozwalają na wyodrębnienie innego typu. Trudno spotkać za to przykłady analizy populacji miejskich, a już zupełną rzadkością są prace, w których autorzy usiłowałiby pokazać różnice między wyznaniem w trakcie transformacji demograficznej. Ponieważ Lwów był miastem o sporym zróżnicowaniu pod względem wyznaniowym, celem niniejszej pracy będzie także próba omówienia przemian demograficznych z wyraźnym rozróżnieniem poszczególnych wyznań. Wśród mieszkańców w całym badanym okresie przeważali rzymscy katolicy (50,75–53,40%), następną grupę stanowili żydzi (27,68–35,10%), a kolejną grekokatolicy (11,23–19,07%).

² Zob. H. Madurowicz-Urbańska, *Geneza i powstanie Miejskiego Biura Statystycznego we Lwowie (1872–1939)*; K. Wnek, „*Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie*” jako wydawnictwo Miejskiego Biura Statystycznego oraz Z. Rak, „*Lwów w cyfrach*” jako wydawnictwo Miejskiego Biura Statystycznego, „Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich”, Biblioteka Wiadomości Statystycznych, t. 42, Warszawa 1994, s. 72–85.

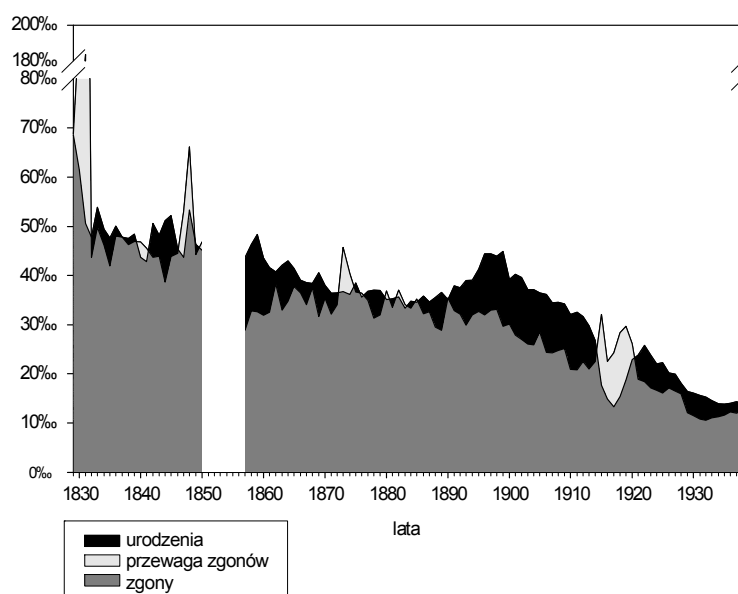
³ S. Hoszowski, *Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772–1914*, Lwów 1935.

⁴ S. Pazyra, *Ludność Lwowa w pierwszej ćwierci XX w.* [w:] *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931, s. 416–446.

⁵ S.E. Beaver, *Demographic Transition Theory Reinterpreted*, Lexington 1975; A.J. Coale, *The Demographic Transition*, IUSSP Liege International Population Conference, vol. 1, Liege 1973, s. 53–72; J.C. Caldwell, K.C. Bruce, P. Caldwell, P.F. McDonald, T. Schindlmayr, *Demographic Transition Theory*, Dordrecht 2006; J.C. Caldwell, *Toward a Restatement of Demographic Transition theory*, „Population and Development Review” 1976, vol. 2, s. 321–366; J.C. Chesnais, *The Demographic Transition: Stages, Patterns and Economic Implications*, Oxford 1992; K. Zamorski, *Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy Środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX w.*, Kraków 1991.

Podstawowymi wskaźnikami w zakresie badań nad zmianami demograficznymi są ogólne współczynniki urodzeń, małżeństw i zgonów. Z punktu widzenia statystycznego są one wskaźnikami natężenia, w których te trzy parametry ruchu naturalnego ludności odnoszone są do całej populacji na danym terenie. Na wykresie 1 przedstawiono dwa współczynniki najbardziej interesujące z punktu widzenia transformacji demograficznej, czyli urodzeń i zgonów. Można na nim wyróżnić trzy zasadnicze fazy odpowiadające z grubsza modelowi angielskiemu.

Wykres 1. Współczynnik urodzeń i zgonów ludności Lwowa w latach 1829–1938

Źródło: *Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie 1874–1928*; *Lwów w cyfrach 1906–1938*; S. Hoszowski, *Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772–1914*, Lwów 1935; S. Pazyra, *Ludność Lwowa w pierwszej ćwierci XX w.* [w:] *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931, s. 416–446. Obliczenia własne.

Pierwsza z nich to faza pretranzycyjna, znamieną dla społeczeństwa preindustrialnego. Charakteryzuje się ona wysokimi wartościami zarówno współczynnika urodzeń, jak i zgonów, często zdarza się też, że współczynnik zgonów jest wyższy od współczynnika urodzeń, a saldo liczby ludności jest ratowane przez migrację do miasta. Przypada ona na lata 1829–1899, lecz nie jest przy tym jednorodna, zdecydowanie wyższe wartości współczynnika ogólnego zgonów zanotowano w latach 1829–50, w drugiej części tej fazy stabilizują się one na poziomie 30–40‰. Na baczniejszą uwagę zasługują szczególnie lata 1830–1831, w których wartość wskaźnika zgonów z bardzo już wysokiego poziomu 88‰ dochodzi do 184‰. Było to spowodowane epidemią cholery, która bardzo silnie uderzyła w ludność Lwowa w 1831 roku, kiedy zmarło 9 936 osób, a przyrost naturalny spadł o 7 197 osób. Na samą cholere w tym roku za-

padło 5 015 osób, z czego wyzdrowiało 2 393, a zmarło 2 622. Jak widać śmiertelność była bardzo wysoka i wynosiła 52%⁶. Takiego spadku ludności nie była w stanie wyrównać nawet imigracja i dopiero po trzech latach udało się osiągnąć poprzedni poziom zaludnienia. W następnych latach zarówno stopa urodzeń, jak i zgonów jest bardzo wyrównana z niewielką przewagą urodzeń, ale już w latach 1840–1841 występuje sytuacja odwrotna. Kolejny głębszy kryzys przychodzi w drugiej połowie lat czterdziestych, kiedy znów stopa zgonów jest wyższa od urodzeń i trwa do 1850 roku. Potem najprawdopodobniej spadła, lecz niestety dla lat 1851–1856 nie opublikowano danych. Należy zaznaczyć, że w 1855 roku do Lwowa kolejny raz zawitała cholera, pochłaniając 2 544 ofiary⁷. Jednak wysoki przyrost naturalny w 1857 roku pozwala wnosić, że musiały poprzednio zaistnieć warunki do wzmożonej reprodukcji ludności. Po okresie lat klęskowych Lwów wchodzi w fazę pomyślnego wzrostu gospodarczego, a zarazem ludnościowego, który trwa w drugiej połowie XIX wieku i zostaje przerwany dopiero przez kolejną epidemię cholery w 1873 roku. Cholera, choć we Lwowie trwała krótko, bo tylko trzy miesiące, od sierpnia do października, powoduje śmierć aż 431 osób, czyli była przyczyną nieco ponad 10% zgonów. Nałożenie się także epidemii ospy, która pochłonęła 534 osoby spowodowało tak znaczący wzrost stopy zgonów w mieście. Epidemie te, choć wyglądają spektakularnie, nie były najważniejszą przyczyną zgonów, ale były przy tym najmniej przewidywalne, a ich leczenie – w wielu wypadkach nieskuteczne. Główną przyczyną śmierci w tym roku była gruźlica, na którą zmarło 775 osób, w kolejnych latach także ona była dominującą przyczyną zgonów we Lwowie.

W fazie pretranszytoryjnej można wyodrębnić dwie główne przyczyny zgonów: są nimi choroby zakaźne i gruźlica. Najpowszechniejszymi chorobami zakaźnymi w mieście były odra, ospa, płońca, dyfteryt i dławiec, krztusiec, dur brzuszny, dur plamisty, czerwonka i cholera. Ich udział w ogólnej strukturze przyczyn zgonów we Lwowie w latach 1873–1894 wahał się od 29,02% (1873 rok) do 7,34% (1891 rok), a średnio w tym czasie wynosił 12,04% pochłaniając 458 ofiar rocznie⁸. Nie są to liczby wskazujące na częste występowanie groźnych epidemii, choć niewątpliwie nękały one ludność miasta. Kwartył trzeci udziału chorób zakaźnych wynosi 13,71%, można zatem stwierdzić, że w większości przypadków poziom śmiertelności w wyniku chorób zakaźnych ograniczał się do kilkunastu procent. Wśród samych chorób zakaźnych największy udział miała przeważnie ospa, nieco mniejszy dyfteryt i dławiec oraz dur brzuszny.

Zdecydowanie odmiennie kształtowała się śmiertelność w wyniku gruźlicy. Przede wszystkim jej udział w strukturze przyczyn zgonów był zdecydowanie większy, gdyż w latach 1883–1888 wahał się między 22,30% (1887 rok) a 23,87% (1884 rok). Nawet w porównaniu do innych większych miast monarchii austro-węgierskiej Lwów znajdował się na wysokim czwartym miejscu pod względem śmiertelności na gruźlicę na 10 000 mieszkańców. Jak pisał ówczesny fizyk (lekarz) miejski A. Pawlikowski,

⁶ A. Pawlikowski, *Stosunki zdrowotne* [w:] *Miasto Lwów w okresie samorządu 1870–1895*, Lwów 1896, s. 279.

⁷ *Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie 1874*, s. 65.

⁸ A. Pawlikowski, *Stosunki zdrowotne*, s. 280.

„Corocznie umiera we Lwowie na 10 000 mieszkańców przeciętnie 87,7 na gruźlicę, podczas gdy na inne choroby zakaźne 36,47, czyli na gruźlicę umiera corocznie przeszło 2 razy tyle, co na wszystkie choroby zakaźne jak odra, ospa, dyfteryja, tyfus itd. razem. Gruźlica jest przeto groźniejszą dla mieszkańców Lwowa, niż wszystkie epidemie razem”⁹.

Po analizie przyczyn zgonów we Lwowie w drugiej połowie XIX wieku staje się jasne, że działania mające na celu zmniejszenie się śmiertelności ludności miasta musiały być skierowane w stronę ograniczenia zgonów z powodu chorób zakaźnych oraz gruźlicy. Należy zauważyć, że do wniosków takich doszedł lekarz miejski i zdołał przekonać Radę Miasta do koniecznych inwestycji.

W trakcie rozważania kwestii wysokiej śmiertelności we Lwowie nasuwa się pytanie o przyczyny takiego stanu rzeczy. Miasto już w XV wieku posiadało wodociągi, studnie murowane, kanały, bruki, lekarzy miejskich, a w XVII wieku utrzymywało trzy szpitale. Niestety w okresie późniejszym, z powodu ciągłego zagrożenia zewnętrznego i licznych kontrybucji wojennych, infrastruktura ta nie była należycie konserwowana i rozwijana, aż w końcu popadła w ruinę. Po pierwszym rozbiorze przez długi czas nie prowadzono żadnych inwestycji, które mogły poprawić fatalną sytuację sanitarną miasta. Ograniczono się jedynie do uregulowania koryta Pełtwi w górnym jej biegu, wybudowano kilka niezbyt funkcjonalnych kanałów przepuszczających ścieki do wód gruntowych, doprowadzono wodę wodociągiem węglińskim i mariackim, a cmentarze parafialne zamieniono na duży cmentarz miejski na Łyczakowie¹⁰. Jeśli wziąć pod uwagę, że wszystko to działo się na przestrzeni prawie stu lat, to były to zabiegi daleko niewystarczające dla ciągle rozrastającego się miasta.

Obraz tragicznych warunków sanitarnych tak kreślił A. Pawlikowski w broszurze *O śmiertelności dzieci we Lwowie*:

„Znane są stosunki zdrowotne Lwowa, jako najniekorzystniejsze: położenie w kotlinie, którą otaczają z trzech stron piaszczyste wyżyny; brak rzeki większej, któraby spławiła wszelkie nieczystości ścieków, a natomiast mała Pełtew, która swą wonią tworzących się najrozmaitszych gazów, gnijących istot organicznych zanieczyszcza powietrze; brak kanalizacji, albowiem spusty znajdują się tylko w niektórych ulicach, a w wielu brakuje ich; w spustach brak wody, któraby należycie je oczyszczała; wywóz nieczystości z wychodków jakoteż śmieci, [...] pozostawia jeszcze wiele do życzenia. [...] Wspomnieć należy także o podziemnych mieszkaniach czyli piwnicach, których ściany tworzą fundamenty domu, podłogę zimna i wilgotna ziemia, a stropem jest sklepienie piwnicy. Są to podziemne nory, a lepiej grobowce, zdolniejsze raczej przechowywać ciała umarłych, niż w swem zimnem i ciemnem łonie tulić na barłogu kilka rodzin ubogich, ale żywych”¹¹.

Dopiero od 1871 roku, kiedy Lwów uzyskał autonomię, władze miasta przystąpiły do wielu inwestycji poprawiających stan sanitarny, a tym samym zmniejszający stopę zgonów. Dokonania Rady Miasta w latach 1871–1895 w celu zmniejszenia śmiertelności i zachorowalności są naprawdę godne uznania.

Przede wszystkim założono nowe ulice, dbając o to, żeby były szerokie i wybrukowane kostką kamienną lub drewnianą. Przy tej okazji wybudowano także chodniki, które zostały pokryte płytami kamiennymi, i zlikwidowano dawne rowy

⁹ A. Pawlikowski, *Gruźlica we Lwowie*, Lwów 1889, s. 5.

¹⁰ A. Pawlikowski, *Stosunki zdrowotne*, s. 267.

¹¹ A. Pawlikowski, *O śmiertelności dzieci we Lwowie*, Kraków 1877, s. 2.

przydrożne. Zwiększono obszar oświetlany lampami gazowymi i utworzono służby miejskie odpowiedzialne za czyszczenie i skrapianie ulic. Wywożenie śmieci odbywało się w zamkniętych wozach i było nadzorowane przez zarząd miejski. Dbano też o miejsce dla wypoczynku mieszkańców, powstały dwa nowe parki: Kilińskiego i Łyczakowski, liczne skwery, ogródki w okolicach szkół. Wykonano nowy wodociąg, zwiększając dostawy bieżącej wody do 2 245 m³ na dobę, nie bez znaczenia było także wymienienie wszystkich (43 km) starych drewnianych rur wodociągowych na nowe żelazne. Wzniesiono barak epidemiczny z 28 łózkami dla chorych i osobny barak dla zarażonych cholera na 80 łóżek. Rozwijano także opiekę nad nieuleczalnie chorymi, sierotami, starcami i ubogimi, powstawały nowe ośrodki, które były częściowo lub całościowo finansowane przez miasto. Lwów posiadał również aparaty do dezynfekcji, w tym dwa przenośne, oraz środki transportu dla osób zapadłych na choroby zakaźne. W samym ratuszu została założona „stacja ratunkowa”, czyli pogotowie udzielające pomocy w nagłych wypadkach. Zwiększono nadzór weterynaryjny nad handlem zwierzętami rzeźnymi i wykupiono tereny pod przyszłą rzeźnię centralną. Założono miejskie laboratorium chemiczne, którego zadaniem był nadzór nad sprzedawaną żywnością, tworząc przy tym stały etat chemika miejskiego. W 1872 roku zreorganizowano miejską służbę zdrowia, zwiększono liczbę lekarzy do sześciu, a w 1887 roku do siedmiu i podzielono miasto na siedem okręgów sanitarnych. Zwiększyła się też liczba praktykujących w mieście lekarzy: w 1870 roku było ich około 50, w końcu 1895 roku – 168 i 18 magistrów chirurgii¹².

W 1884 roku magistrat zorganizował pierwsze szczepienia przeciwko ospie. W 1888 roku przeprowadzono powszechne szczepienie dzieci przy pomocy krowianki; akcja była bardzo dobrze zrealizowana i w czasie jej trwania zaszczepiono 2 340 dzieci, mimo braku przymusu¹³. Rezultaty były widoczne od razu i śmiertelność z powodu ospy zmniejszyła się pod koniec lat osiemdziesiątych XIX wieku do kilkudziesięciu osób rocznie.

W 1895 roku we Lwowie znajdowały się 4 szpitale rządowe z 599 łózkami, trzy krajowe z 975 łózkami, cztery miejskie dla 110 chorych, osiem prywatnych, osiem ambulatoriów. Do tego należy doliczyć dodatkowo pięć miejskich zakładów dobroczynnych, według ówczesnej terminologii dla: kalek, ubogich chrześcijan, przytulisko dla mężczyzn, przytulisko dla kobiet, sierot i pięć ochronek dla dzieci. Oprócz tego działało 14 zakładów prywatnych dla sierot, osób niepełnosprawnych, ubogich i znajdujących się w podeszłym wieku¹⁴. Należy jednak pamiętać, że ówczesne szpitale dalece odbiegały od współczesnych standardów higienicznych i leczyli się w nich prawie wyłącznie ludzie ubodzy, którzy nie mogli sobie pozwolić na indywidualną opiekę lekarską¹⁵.

Po epidemii cholery z 1873 roku do miasta powraca względna stabilizacja ludnościowa, przeplatana latami o niewielkiej nadwyżce zgonów nad urodzeniami. Dopiero od 1900 roku rozpoczyna się druga faza transformacji demograficznej we Lwowie,

¹² A. Pawlikowski, *Stosunki zdrowotne*, s. 269–271.

¹³ A. Pawlikowski, *O stosunkach zdrowotnych w mieście Lwowie. Sprawozdanie za rok 1888*, Lwów 1891, s. 127–131.

¹⁴ A. Pawlikowski, *Stosunki zdrowotne*, s. 275–276.

¹⁵ A. Pawlikowski, *Gruźlica...*, s. 6.

której początkowy etap trwa do wybuchu I wojny światowej. Polega ona na znaczącym spadku stopy zgonów przy utrzymaniu bądź niewielkiej zmianie stopy urodzeń. Lata 1900–1913 są interesujące pod wieloma względami, nie tylko demograficznymi. Jest to okres intensywnego rozwoju miasta, czego dowodem są rosnące budżety miejskie: w 1870 roku budżet wynosił 1 312 279 koron, dziesięć lat później – 2 134 808 koron, w 1900 roku – 4 717 466 koron, by w 1914 roku osiągnąć 10 890 870 koron¹⁶.

Rosnąca zamożność miasta umożliwiła znaczący wzrost wydatków na poszczególne cele: w latach 1870–1914 zanotowano wzrost wydatków na oświatę i szkolnictwo na poziomie 2 206%, dobroczynność i szpitale – 841%, kanalizację i czyszczenie miasta – 850%. We Lwowie dokonał się wówczas ogromny skok cywilizacyjny w postaci wyremontowania i poszerzenia sieci kanałów, regulacji Pełtwi i Pasięki polegającej na ich zasklepieniu, doprowadzeniu wody z Woli Dobrostańskiej w latach 1899–1901, powiększeniu sieci wodociągowej w samym mieście¹⁷. Wybudowano także w 1901 roku nową rzeźnię miejską, będącą na ówczesnym światowym poziomie, z chłodniami i fabryką lodu, co pozwalało na bezpieczne i higieniczne przechowywanie żywności¹⁸. Wszystkie te inwestycje są widoczne nie tylko podczas analizy budżetów miasta, ale przede wszystkim w postaci szybko spadającej stopy zgonów, która w tych latach obniżyła się o około 14%. Wydaje się jednak, że spadek ten powinien być jeszcze głębszy, jeśli wziąć pod uwagę skalę inwestycji miasta. Potwierdza tę tezę wzrost stopy urodzeń w latach 1890–1899 i jej gwałtowne obniżenie w 1900 roku. Nie jest to bowiem wynikiem zmian w liczbie urodzeń, lecz skutkiem niedoszacowania liczby ludności w okresach między spisami. Względnie dokładne dane dotyczące tego zagadnienia miejscy urzędnicy posiadali w latach spisów.

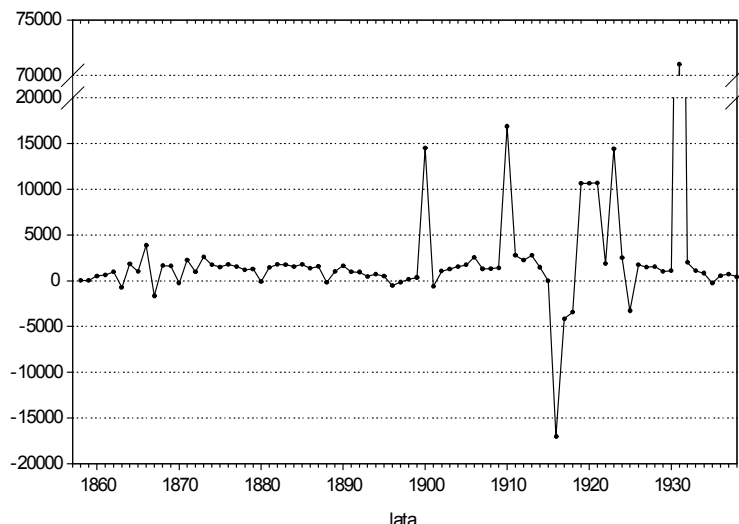
W latach między spisami można było polegać na informacjach o ruchu naturalnym ludności i saldzie migracji, a właśnie ten ostatni element był najtrudniejszy do ustalenia. Dopóki ruch migracyjny był stosunkowo niewielki, można było dość precyzyjnie szacować liczbę ludności miasta, lecz od końca XIX wieku, gdy nacisk migracyjny zdecydowanie wzrósł, metoda ta zawiodła i dlatego pojawia się pozorny wzrost stopy urodzeń, obliczanej w stosunku do zaniżonej liczby ludności. Dowodów na to dostarcza wykres 2, na którym zamieszczono przyrost ludności w latach 1857–1938. Widać wyraźnie, że w latach 1857–1890 wyliczenia były względnie prawidłowe, choć zazwyczaj liczba ludności była również niedoszacowana, różnice istniały, ale nie były na tyle istotne, żeby zaburzyć trend. Jednak wzmożona fala migracyjna do Lwowa spowodowała, że w 1900 roku niedoszacowanie wyniosło już 14 505, a w 1910 roku aż 16 877 osób. Oznacza to, że stopy urodzeń i zgonów w latach 1890–1910 powinny być obniżone w skrajnych przypadkach aż o 4%. Aby się przekonać, jaki wpływ ma niedoszacowanie liczby ludności na wyliczenia stóp, przeprowadzono symulację wzrostu liczby ludności w okresach między spisami z lat 1890–1900 i 1900–1910.

¹⁶ S. H o s z o w s k i, *Ekonomiczny rozwój...*, s. 100.

¹⁷ F. P a p é e, *Historia miasta Lwowa w zarysie*, Lwów–Warszawa 1924, s. 232.

¹⁸ S. H o s z o w s k i, *Ekonomiczny rozwój...*, s. 101–102.

Wykres 2. Saldo migracji ludności Lwowa w latach 1857–1938

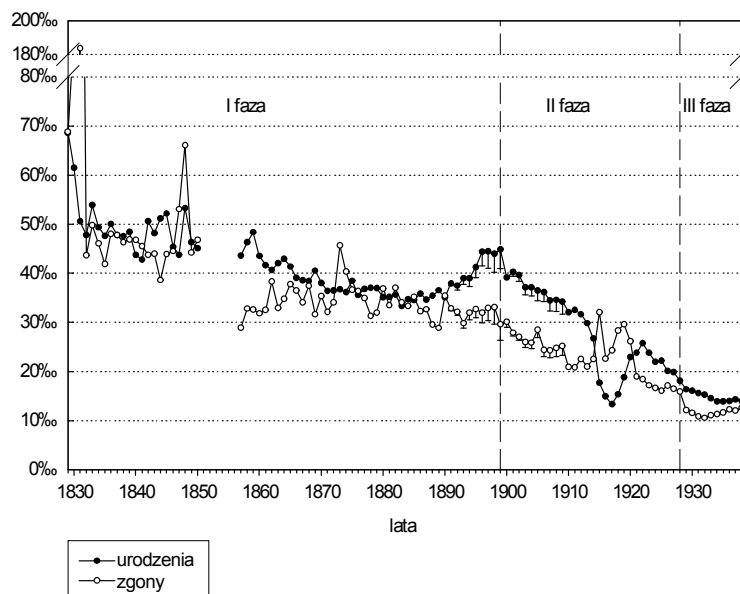
Źródło: *Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie 1874–1928*; *Lwów w cyfrach 1906–1938*; S. Hoszowski, *Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772–1914*, Lwów 1935; S. Pazyra, *Ludność Lwowa w pierwszej ćwierci XX w.* [w:] *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931, s. 416–446. Obliczenia własne.

Założono, że przyrosty ludności będą przebiegały liniowo w badanych okresach, co oczywiście jest tylko pewnym przybliżeniem, ale oddaje sedno problemu. W celu lepszej ilustracji dokonanej symulacji, na wykresie 3 przedstawiono stopy urodzeń i zgonów z naniesionymi poprawkami w postaci słupków błędów, które najczęściej przyjmują wartości około 1,5%. Wynika z niego, że rzeczywisty spadek stopy urodzeń i zgonów, choć linie na wykresie nie zmieniły zasadniczo przebiegu, był istotniejszy w końcu XIX i na początku XX wieku, niż mogłoby to wynikać tylko z wyliczonych współczynników.

Podobne kłopoty z obliczaniem liczby ludności pojawiły się ze zrozumiałych względów we Lwowie podczas I wojny światowej i tuż po niej, kiedy następowały silne ruchy migracyjne. Najpierw widoczne jest przeszacowanie w latach 1916–1918, a następnie niedoszacowanie w latach 1919–1921. W miarę wiarygodne informacje są dopiero od 1922 roku. Największy przyrost ludności, widoczny w 1931 roku, jest wynikiem nie błędnych szacunków, jakby się mogło wydawać, lecz przyłączenia do Lwowa gmin podmiejskich i utworzenia tak zwanego Wielkiego Lwowa. Liczba ludności wzrosła wówczas skokowo, co miało istotne znaczenie dla zmian struktury wyznaniowej i językowej, gdyż okoliczne gminy były w przeważającej części zamieszkałe przez rzymskich katolików¹⁹.

¹⁹ I. Drexler, *Wielki Lwów*, Lwów 1920, s. 36.

Wykres 3. Fazy transformacji demograficznej we Lwowie w latach 1829–1938

Źródło: *Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie 1874–1928*; *Lwów w cyfrach 1906–1938*; S. Hoszowski, *Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772–1914*, Lwów 1935; S. Pazyra, *Ludność Lwowa w pierwszej ćwierci XX w.* [w:] *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931, s. 416–446. Obliczenia własne.

Niezwykle istotnym zagadnieniem w teorii transformacji demograficznej jest określenie początku drugiej fazy i budzi ono najwięcej wątpliwości, gdyż często bardzo trudno jest ustalić konkretny rok, który będzie stanowił tę ważną cezurę. W wypadku Lwowa wydaje się, że początek ten przypada na przełom XIX i XX wieku, a dokładniej na rok 1900, jakkolwiek biorąc pod uwagę pewne niedoszacowanie liczby ludności, pierwsze objawy obniżenia się ogólnego współczynnika zgonów można zauważyć już w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku. Druga faza trwa do około 1928 roku, a jej przebieg jest zaburzony przez I wojnę światową i walki polsko-ukraińskie o Lwów.

Po tych wydarzeniach sytuacja demograficzna miasta ustabilizowała się i jest to dobrze widoczne w postaci ciągłego i stałego spadku obu współczynników. Od 1929 roku można mówić o kolejnej, trzeciej fazie transformacji demograficznej, polegającej na obniżeniu się zarówno stopy zgonów, jak i urodzeń. Pod koniec lat trzydziestych XX wieku stabilizacja ta przyjmuje postać linii prostej, jednak widoczny jest także niewielki wzrost stopy zgonów spowodowany zapewne kryzysem gospodarczym, który w Polsce zaczął się stosunkowo późno, ale też trwał dłużej.

W wyniku analizy zostały wyodrębnione trzy fazy transformacji demograficznej we Lwowie. Pierwsza z nich, charakteryzująca się *ancien régime'm* demograficznym, przypada na lata do 1899 roku, druga – zwana fazą tranzytoryjną – trwała w latach 1900–1928, natomiast początek trzeciej przypada na okres od 1929 roku. Powyższa

analiza musi być jednak pogłębiona o inne czynniki, takie jak płeć czy wyznanie, aby dać odpowiedź na pytanie dotyczące istnienia różnic społecznych i mentalnościowych.

Zróznicowanie demograficzne pod względem płci istnieje także współcześnie i sprowadza się w zasadzie do dwóch podstawowych zagadnień. Po pierwsze stopa zgonów mężczyzn jest wyższa niż kobiet, podobnie trwanie życia kobiet w Polsce współczesnej jest zdecydowanie dłuższe niż mężczyzn (np. w 2006 roku wynosiło 79,62, czyli o 8,69 roku więcej niż mężczyzn), po drugie rodzi się więcej chłopców niż dziewcząt, jednak ta różnica nie jest znacząca i wynosi około 1%²⁰. Podobnie rzecz miała się także w epoce preindustrialnej, jakkolwiek różnice te nie były tak duże na rzecz kobiet ze względu na wysoką śmiertelność okołopłodową. W celu zweryfikowania poglądu o niższej śmiertelności wśród kobiet we Lwowie obliczono stopy zgonów z podziałem na płeć dla tych lat, dla których było to możliwe. Otrzymano ciąg danych z lat 1857–1887, później niestety liczba ludności z podziałem na płeć była podawana tylko dla lat spisowych. Nawet tak ograniczony zestaw danych jest bardzo przekonujący, jeśli chodzi o wyznaczenie tendencji w zakresie różnic między śmiertelnością według płci.

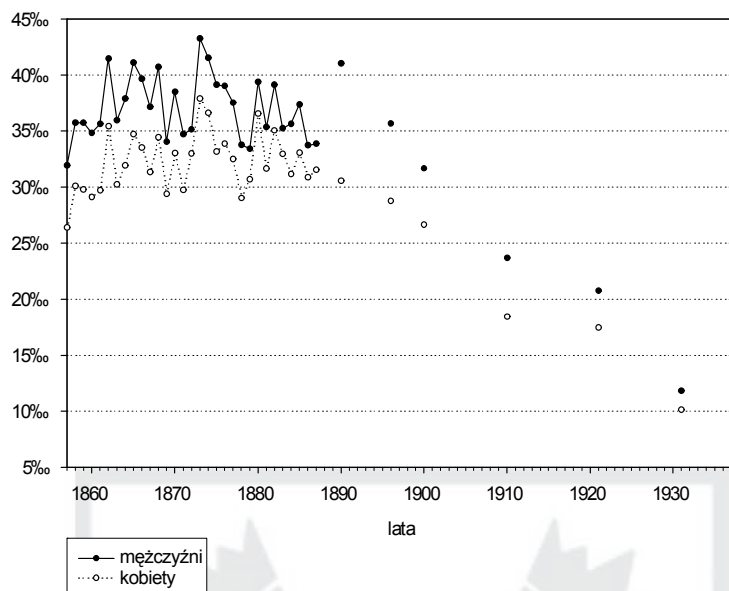
Dane zaprezentowane na wykresie 4 potwierdzają istnienie zasadniczych różnic w zakresie śmiertelności między mężczyznami a kobietami. W całym badanym okresie natężenie zgonów mężczyzn jest większe niż kobiet, można jednak zauważyć tendencję malejącą wraz z biegiem lat. Nie widać zasadniczych różnic w początkowym czasie przejścia demograficznego, w obu wypadkach można mówić o latach dziewięćdziesiątych XIX wieku. Zmniejszanie się różnic w natężeniu zgonów ma charakter stopniowy, aby prawie się wyrównać w 1931 roku, kiedy to różnica wynosi zaledwie 1,68‰.

Istotnym zagadnieniem badawczym postawionym w pracy jest pytanie o zróznicowanie pod względem wyznaniowym momentu rozpoczęcia transformacji demograficznej. Ponieważ pierwszą oznaką jest spadek stopy zgonów, bliżej przyjrano się właśnie stopie zgonów obliczonej dla trzech podstawowych wyznań: rzymskokatolickiego, grekokatolickiego i mojżeszowego. W tym wypadku niestety także nie dysponowano pełną serią danych, nawet w latach spisów. Wprawdzie dla wszystkich lat spisowych udało się ustalić liczbę ludności według wyznań, ale brak było danych co do liczby zgonów z podziałem na religię w latach 1880 i 1890. Dla tego ostatniego roku istnieje tylko podział na dwie kategorie wyznaniowe: chrześcijanie i Żydzi. Pozwoliło to ostatecznie zrekonstruować wskaźniki dla lat 1857, 1869, 1900, 1910, 1921 i 1931, a wyłącznie dla ludności żydowskiej także w 1890 roku.

W 1857 roku zróznicowanie między wyznawcami poszczególnych religii nie jest zbyt duże. Wprawdzie zaznacza się wyższe natężenie zgonów u grekokatolików, wynoszące 33,03‰ w stosunku do 28,75‰ u rzymskich katolików i 27,81‰ wśród Żydów, ale różnice te nie są bardzo duże. Można przypuścić, iż wynikały z faktu, że ludność grekokatolicka była najczęściej uboższą warstwą społeczną, często migrującą do miasta w celu podniesienia swojego standardu życia, a co za tym idzie, nie posiadała wystarczających środków na zapewnienie sobie odpowiedniego wyżywienia i opieki lekarskiej.

²⁰ http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbr/gus/PUBL_trwanie_zycia_01_lifetables1995-2006.xls, 16.11.2007

Wykres 4. Współczynnik zgonów ludności Lwowa w latach 1857–1931 według płci

Źródło: *Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie 1874–1928*; *Lwów w cyfrach 1906–1938*; S. Hoszowski, *Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772–1914*, Lwów 1935; S. Pazyra, *Ludność Lwowa w pierwszej ćwierci XX w.* [w:] *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931, s. 416–446. Obliczenia własne.

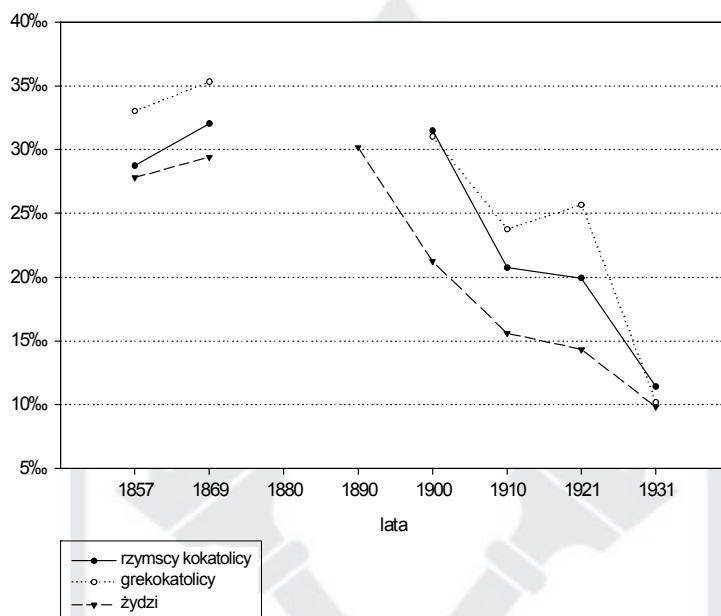
W 1869 roku sytuacja nie ulega większym zmianom – wszystkie wyznania notują jedynie zwiększenie natężenia zgonów. Natomiast w trzydzieści lat później dochodzi do bardzo istotnego spadku stopy zgonów wśród żydów, do 21‰, przy jednoczesnym utrzymaniu się jeszcze stosunkowo wysokiego natężenia zgonów w pozostałych wyznaniach, które w 1900 roku przyjmują prawie takie same wartości – około 31‰. W kolejnych latach spisowych mamy do czynienia z podobnym zjawiskiem – stopy zgonów wśród wszystkich wyznań obniżają się, ale najbardziej dotyczy to ludności wyznania mojżeszowego, wśród której w 1921 roku osiąga poziom nieco ponad 14‰, a w 1931 roku około 10‰.

Ponieważ w 1890 roku ogólny współczynnik zgonów u żydów był na tym samym poziomie, co dwadzieścia lat wcześniej, ten gwałtowny proces obniżenia się śmiertelności musiał się odbyć między 1890 a 1900 rokiem. Można go wiązać z rozpoczętą pod koniec lat osiemdziesiątych akcją szczepień przeciwko ospie dla dzieci, gdyż to właśnie żydzi chętnie szczepili swoje dzieci w przeciwieństwie do wyznawców pozostałych religii, którzy niezależnie od stanu majątkowego i wykształcenia nie byli przekonani do tej formy ochrony zdrowia²¹. Zjawisko to tak opisywał A. Pawlikowski: „Jedyny wyjątek w tym kierunku [szczepienia – przyp. K.W.] stanowią jeszcze Izraelici, u których zmysł

²¹ A. Pawlikowski, *O stosunkach zdrowotnych...*, s. 127–131.

zachowawczy jest jedynym motywem, że dzieci szczepią i że dzieci nieszczepione należą u nich do wyjątków²².

Wykres 5. Współczynnik zgonów ludności Lwowa w latach 1857–1931 według wyznań

Źródło: *Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie 1874–1928*; *Lwów w cyfrach 1906–1938*; S. Hoszowski, *Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772–1914*, Lwów 1935; S. Pazyra, *Ludność Lwowa w pierwszej ćwierci XX w.* [w:] *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931, s. 416–446. Obliczenia własne.

Dość wysoki wzrost natężenia zgonów u grekokatolików w 1921 roku i wyrównanie się poziomu śmiertelności przy kolejnym spisie w 1931 roku wymagają pewnego komentarza. Wzrost natężenia zgonów w 1921 roku, tak wyraźny u wyznawców grekokatolicyzmu, nie był spowodowany faktyczną zwyżką zgonów, lecz ubytkiem ludności grekokatolickiej. W 1910 roku we Lwowie było 39 314 grekokatolików, a w 1921 roku, według oficjalnych wyników spisu, to wyznanie deklarowało 27 269 osób, czyli zanotowano spadek o 31%. Ponieważ była to głównie ludność napływowa, wydaje się prawdopodobne, że wielu grekokatolików wyjechało po walkach polsko-ukraińskich o Lwów w latach 1918–1919, a niektórzy – identyfikujący się bardziej z polskością – zmienili wyznanie na rzymskokatolickie. Emigracja dotyczyła głównie ludzi młodych, wobec tego nastąpiło sztuczne zwiększenie się natężenia zgonów wśród grekokatolików.

Sam proces zmian wyznania przybrał na sile na początku XX wieku, a w latach powojennych był kontynuowany. Zmieniano głównie wyznanie z grekokatolickiego

²² *Ibidem*, s. 130.

na rzymskokatolickie; w 1903 roku było to tylko 21 osób (na 81 konwertytów w ogóle), w 1908 już 312 (na 403 konwersje), w 1911 roku 292 konwersji (wśród 391). W 1919 roku było aż 2 328 wszystkich konwersji (brak jest dla tego roku szczególnych danych, z jakiego wyznania zmieniano na jakie, ale można przypuszczać, że nadal były to przeważnie konwersje z wyznania greckokatolickiego na rzymskokatolickie), fala zmian wyznania stopniowo opada do 559 osób w 1923 roku²³.

W wyniku tych procesów w 1921 roku uległa osłabieniu dynamika wzrostu liczby ludności greckokatolickiej, a jej miejsce zajęła ludność izraelicka notująca przyrost o 34%, co było rezultatem silnego przyrostu naturalnego w wyniku obniżonej śmiertelności. Dziesięć lat później liczba grekokatolików rośnie do 49 747 osób, czyli znacznie przekracza stan sprzed I wojny światowej. Atrakcyjność miasta dla ludności wiejskiej spowodowała zwiększony ruch migracyjny, który zaowocował zwiększeniem się liczby ludności. Wśród migrujących z trzech województw południowo-wschodnich grekokatolicy stanowili 24,34%, byli oni mieszkańcami słabo zurbanizowanych terenów Małopolski Wschodniej, głównie wsi (76,05%)²⁴.

* * *

Podsumowując rozważania na temat przemian demograficznych we Lwowie, należy zauważyć, że sama teoria transformacji demograficznej znajduje w tym wypadku pełne potwierdzenie i odpowiada klasycznemu podziałowi angielskiemu na trzy fazy. Pierwsza faza trwa do około 1899 roku i charakteryzuje się wysokimi wartościami współczynnika urodzeń i zgonów. Nie jest ona jednorodna, wyższe wartości przypadają na wcześniejszy okres 1829–1850, nieco niższe notuje się w latach 1857–1899. Punktem zwrotnym jest rok 1900, w którym zaczyna się druga faza transformacji demograficznej i zmienia się trend współczynnika zgonów z horyzontalnego na spadkowy. Dla Lwowa charakterystyczne jest również, że w zasadzie w tym samym czasie rozpoczyna się spadek współczynnika urodzeń, nie utrzymuje się on przez kilkadziesiąt lat na tym samym poziomie, jak w Anglii²⁵. Etap ten kończy się z grubsza około 1929 roku, gdy wartości obydwu współczynników spadają do około 20‰ z nieznaczną przewagą stopy urodzeń. Wówczas można już mówić o rozpoczęciu się trzeciej fazy transformacji demograficznej, która trwa aż do wybuchu II wojny światowej. To wydarzenie zmienia całkowicie populację Lwowa i uniemożliwia weryfikację, czy po jej zakończeniu ludność miasta weszłaby w czwarty etap polegający na przekraczaniu współczynnika urodzeń przez wskaźnik zgonów.

W zakresie nowych ustaleń dotyczących kwestii transformacji demograficznej w Polsce można wysunąć tezę, że w miastach pierwszą wchodzącą w drugi etap była ludność wyznania mojżeszowego. Zjawisko to zostało potwierdzone dla Lwowa, lecz czeka wciąż na weryfikację w odniesieniu do innych ośrodków miejskich w Polsce. Być może wystąpiło ono jedynie lokalnie lub było charakterystyczne wyłącznie dla Polski południowej, pozostającej pod zaborem austriackim. Wydaje się, że kolejnym

²³ K. Wnęk, L.A. Zybliekiewicz, E. Callahan, *Ludność...*, s. 265–275.

²⁴ E. Tomaszewski, *Pochodzenie ludności miasta Lwowa*, Lwów 1939, s. 12.

²⁵ J.C. Chesnais, *The Demographic Transition: Stages, Patterns, and Economic Implications. A Longitudinal Study of Sixty Seven Countries Covering the Period 1720–1984*, Oxford 1992, s. 118.

miastem, dla którego należałoby przeprowadzić weryfikację tej tezy, powinien być Kraków, zamieszkały wówczas przez znaczną grupę ludności izraelskiej. Zagadnienie to jest o tyle istotne, że wcześniejsze wejście Żydów w drugą fazę transformacji demograficznej powodowało ich silniejszy przyrost naturalny, a co za tym idzie, zwiększenie ich udziału w strukturze wyznaniowej ludności. Jak wiadomo, powodowało to wiele problemów społecznych w dwudziestoleciu międzywojennym, które pociągały za sobą narastający antysemityzm. Zjawisko wyższego przyrostu naturalnego u Żydów zostało zaobserwowane między innymi przez R. Dmowskiego, który w 1909 roku pisał: „Pomimo że jesteśmy krajem posiadającym największy odsetek Żydów na świecie, odsetek ten stale wzrasta, nie tylko na skutek znacznego przyrostu naturalnego, ale w ostatnich dziesięcioleciach także na skutek imigracji Żydów ze wschodu”²⁶. Chociaż opinia ta nie była oderwana od rzeczywistości, nie zdawał on sobie wówczas sprawy z tego, że zwiększony przyrost naturalny „tego płodnego żywiołu” jest chwilowy i że wkrótce ulegnie zmniejszeniu. Trudno się jednak temu dziwić, skoro jedna z pierwszych analiz naukowych odnosząca się do tych przemian demograficznych ukazała się wprawdzie w tym samym roku, ale omawiająca teorię transformacji demograficznej została opublikowana dopiero w 1945 roku²⁷.

DEMOGRAPHIC CHANGES IN LVOV IN THE YEARS 1829–1938

Summary

In the article, the author sums up the results of research on the issue of demographic transformations which had taken place in Lvov in the years 1829–1938. Due to a lack of archival sources, the paper relies on the published statistical data. Up until now, Lvov possessed neither a monograph concerning demographic issues, nor any detailed analyses of population changes which had taken place there in the 19th and 20th centuries.

In the analysis, the author makes use of the crude birth and death rates in order to single out the individual phases of the demographic transformation. The first phase is typical of the demographic *ancient regime* and is characterized by high values of the birth and death rates. However the author goes beyond this observation and undertakes an effort to answer the question what was the cause of such high mortality in Lvov and how the contemporary city authorities tried to counteract these unfavorable factors.

Subsequently, the author focuses on trying to define the time of commencement of the second phase of the transformation which began with the drop of the death rate. In spite of the fact that it is difficult to talk about precise dates, it seems that this process began at the turn of the 19th and at the beginning of the 20th centuries. The author also draws attention to a certain lack of precision in estimating the number of inhabitants in the city, due to

²⁶ R. D m o w s k i, *Separatyzm Żydów i jego źródła*, Warszawa 1909, s. 26.

²⁷ Zob. A. L a n d r y, *Les idées de Quesnay sur la population*, „Revue d’histoire des doctrines économiques et sociales”, 2, 1909; i d e m, *Les trois théories de la population*, „Revue Scientia” 1909; i d e m, *La Révolution démographique. Etudes et essais sur les problèmes de population*, Paris 1934; W. S. T h o m p s o n, *Population*, „American Journal of Sociology” 1929, vol. XXXIV; F. W. N o t e s t e i n, *Population – The Long View [w:] Food for the World*, ed. by T. Schultz, Chicago 1945.

a considerable volume of migration which intensified towards the end of the 19th c.; this phenomenon could have exerted an influence on entering the process of demographic transformations earlier than might be inferred from formal observations.

Apart from a general analysis, the author carried out community research taking into consideration such factors as gender and religious belief. If in the case of differentiation into gender, the results only confirmed the occurrence of inequality towards death among men and women, then in the case of religion, certain fundamental differences were observed. In the light of the conducted studies, it turned out that it was the Jews who entered the second phase at the earliest moment, which in turn led to an increased birth rate among the Jewish population. This process could have exerted a considerable influence on the perception of this religious group as a more expansive one at the beginning of the 20th century, not only in the economic, but also in the demographic sense.

